

TYSK HELT ELLER ØKUMENISK KIRKELÆRER?

Hovedtrekk fra 250 års Luther-forskning

Professor, dr.theol. Knut Alfsvåg

Resumé: Artikkelen ønsker først og fremst å gi en oversikt over hovedlinjer i tysk Luther-forskning. De grunnleggende tolkningsparadigmer etableres allerede på slutten av 1700-tallet: Luther forstås delvis som en som frigjorde tysk tenkning fra middelalderen, delvis som en nyskapende utlegger av sentrale elementer i den kristne tro. De samme mønstre gjenfinnes på 1800-tallet og i det 20. århundres motsetning mellom Holl-skolens og bekjennelseskirkens Luther-forskere (først og fremst Ebeling), selv om det etter hvert også kommer inn andre problemstillinger som nyanserer bildet. For tiden pågår det en debatt mellom Volker Leppin, som har kritisert det han kaller »the Whig history of German Lutheranism« og Thomas Kaufmann, som mener at vi må fastholde forståelsen av Luther som nyskapende og kreativ tenker. Samtidig har også romersk-katolske forskere begynt å se det økumeniske potensiale i Luthers tenkning.

1. Den tyske Luther-forskningen

Martin Luther satte dype spor etter seg. Så dype var de sporene at det den dag i dag er en viktig historisk og teologisk problemstilling å finne ut hva det var han ville si og hva det betyr. Er Luther først og fremst å forstå som en som åpnet veien til det moderne ved å frigjøre den enkelte fra middelalderkirkens hierarki? Eller er han først og fremst en som fornyet forståelsen av den kristne tro slik at han framstår som kirkelærer med potensielt økumenisk betydning? Dette er spørsmål som har opptatt Luther-forskere gjennom et par hundre år. Hovedtrekk ved denne faglige beskjeftigelse med Luther er det som er hovedtema for det jeg her skal si. Kildematerialet er stort, og jeg vil derfor

begrense meg til noen få bidrag som er blitt sentrale i den forstand at de har hatt stor betydning for hvordan den faglige diskusjonen har utviklet seg. Fordi Luther var tysk og satte særlig dype spor etter seg i den tyske historie, har tyskernes arbeid med Luther alltid vært Luther-forskningens ryggrad. Jeg kommer derfor også hovedsakelig til å beskjefte meg med den, men med noen sideblikk til dens utløpere i skandinavisk og nord-amerikansk Luther-forskning.¹ Det betyr at arbeid med Luther i Asia, Afrika og Latin-Amerika faller utenfor rammen,² ikke fordi det er uinteressant, men fordi en redegjørelse for Vestens Luther-forskere er mer enn nok for én artikkel.

2. Den spede begynnelse: Herder og Hamann

Den faglige, kildekritiske drøftelse av Luther begynner i det 19. århundre.³ Men på samme måte som Luther må leses i kontekst, må også Luther-forskningen leses i sin kontekst, og da må vi begynne med opplysningstidens Luther-lesere. Johann Salomo Semler (1725-1791), som la grunnlaget for den historisk-kritiske bibelforskning, framhevet også betydningen av å lese reformasjonshistorien på grunnlag av kildene og med en kritisk avstand til det kirkelig etablerte Luther-bildet. Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781) så Luther som forbilledlig i hans kamp mot pavedømmet. En kan imidlertid ikke bli stående ved Luther. Som han frigjorde seg fra sin tids tradisjoner må vi nå frigjøre oss fra våre inkludert den kirkelig etablerte fortolkning av Bibel og bekjennelse, uansett hvor mye den kan påberope seg Luther. Vi kan ikke repetere fortidens svar på våre utfordringer, men vi kan la oss utfordre av dem som selv var nytenkende, og blant dem står Luther i første rekke, mente Lessing (Bornkamm 1970, 20-21; Lohse 1982, 220-222).

En tilsvarende forståelse av Luthers betydning finner vi også hos Johann Gottfried von Herder (1744-1803), men han la enda større vekt på Luthers historiske posisjon som forløser av det genuint tyske. I denne Luther-forståelse integrerer han en fortolkning av Luthers skrift om den trellbundne vilje. Slik Herder leser ham, henger Luthers understrekning av utvelgelsen sammen med hans egen opplevelse av å være utvalgt ved et kritisk vendepunkt i historien. Luther er for Herder et geni og et guddommelig utvalgt redskap som maktet å lede historien i en ny retning (Bornkamm 1970, 24-26; Assel 2014, 555). Lessings og Herders forståelse av Luther som den store, tyske frihetshelt har utvilsomt hatt stor betydning for ettertidens Luther-bilde.

Hos deres samtidige Johann Georg Hamann (1730-1788) finner vi imidlertid en helt annen tilnærming til Luther. Som ung mann hadde Hamann et åndelig gjennombrudd beslektet med Luthers reformatoriske oppdagelse; han så seg selv som en del av den bibelske historie og oppdaget at den handlet om ham. Da han så kom til Luthers skrifter, fant han en som hadde gjort den samme reisen før ham. Dermed kan Hamann bruke Luther i arbeidet med å utfolde den bibelske virkelighetsforståelse i kritisk dialog med samtiden. Fortolkningsrammen for hans Luther-lesning er derfor ikke Luthers epokegjørende betydning for utviklingen av tysk språk og tysk åndsliv, selv om den filolo-

gisk meget vel skolerte Hamann nok også hadde stor sans for dette. Rammen er derimot Luthers resepsjon av *communicatio idiomatum*-læren, som Hamann bruker som et middel til å utforske hvordan Gud kommuniserer med mennesker gjennom naturen og historien. Hamann kombinerer på denne måten en radikal åpenhet overfor virkeligheten i sitt mangfold med en bibelsk og luthersk forankret insistering på at denne virkelighet bare forstås adekvat når den utlegges som Guds selvmeddelelse til mennesket.

For den Bibel- og Luther-lesende Hamann blir kristologi og rettferdiggjørelseslære på denne måten nøkkel til virkelighetsforståelsen. Uten egentlig å ha noen sentral posisjon – den meget språklærde Hamann arbeidet som tolk for tollvesenet i Königsberg – stod han i nær kontakt med alle som betød noe i tysk åndsliv. Sin inkarnasjonsforankrede tenkning utfolder han derfor i kritisk dialog både med Herders språkforståelse, Moses Mendelssohns statsforståelse og Kants metafysikk-kritikk. Etter Hamanns oppfatning overser de alle at mennesket som et skapt og kommuniserende vesen er plassert i en gudsrelasjon det aldri kan unndra seg. Både antroposentrisk rasjonalisme og avteologisert empirisme har på denne måten en skarp kritiker i Hamann.⁴

I det store og hele har senere tysk Luther-lesning holdt seg til de to alternativer som her etableres, og sett Luther enten som den store tyske frihetshelt eller en viktig nytolker av helt sentrale deler av den felles kristne tro, selv om typene sjelden opptrer helt rendyrket. Det ser Semler og Lessing som etablerer idealet om en Luther-lesning frigjort fra samtidens forutsetninger, men det er Hamann som realiserer det, og han gjør det på en så radikal måte at andre Luther-lesere lenge stod fremmed overfor denne tilnærmingen. Som Luther-fortolker er Hamann derfor nesten uten etterfølgere til langt inn i det 20. århundre.⁵ Fra en side sett kan man derfor si at Luther-forskningens historie er fortellingen om hvordan man har måttet gjenoppdage sentrale sider ved Luthers tenkning som allerede er forstått og anvendt hos Hamann for over to hundre år siden.

3. Den kildekritiske Luther-forskning blir til: Ritschl og Theodosius Harnack

Den første utgave av Luthers skrifter som kan sies å nærme seg moderne krav til kildekritikk, den såkalte Erlanger-utgaven, begynte å komme ut i 1826. Det åpnet Luthers tankeverden på en ny måte, noe historikeren Leopold Ranke (1795-1886) i sin store *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation* (1839-1847) gjorde god bruk av. Ranke ser Luther som en av de viktige individer som makter å påvirke historiens gang gjennom å holde fast på sin innerste overbevisning. Rankes egen historieforståelse er på denne måten influert av hans forståelse av Luthers reformatoriske gjennombrudd. Samtidig er også Luthers bruk av skriftprinsippet viktig for Ranke; på denne måten makter Luther å fornye kirken uten å gi slipp på dens kontinuitet (Lohse 1982, 227-229; Assel 2014, 560).

De viktigste teologiske Luther-lesere i det 19. århundre er Albrecht Ritschl (1822-1889) og Theodosius Harnack (1817-1889; Adolf von Harnacks far). Ritschl skrev aldri

noen Luther-monografi, men redegjør detaljert for sin Luther-forståelse i sin dogmatikk *Die christliche Lehre von der Rechtvertigung und Versöhnung* (1870-74) og i sin historiske framstilling *Die Geschichte des Pietismus* (1880-86). Ritschl er den første som gjør et skikkelig arbeid med å plassere Luther inn i en teologihistorisk kontekst og prøver å forstå hvordan han forholder seg til universitetsteologien i senmiddelalderen. For Ritschl er det læren om rettferdiggjørelse ved benådning som er det sentrale i Luthers tenkning. Her frigjør han seg fra sin historiske kontekst på en måte vi fremdeles har mye å lære av. Slik Ritschl ser det, griper Luther dette med en klarhet vi heller ikke finner hos Melanchthon eller i ortodoksien. For Luther er dette også gudserkjennelsens ramme på en måte som skiller seg fra skolastikkens metafysikk; det er rettferdiggjørelseslæren som er kilde til vår gudserkjennelse. Riktignok finner Ritschl en beklagelig rest av nominalismens skille mellom Guds absolutte og ordinære makt i Luthers tanke om *Deus absconditus*. Slik Ritschl ser det, er Luther altså i skriftet om den trellbundne vilje på kollisjonskurs med seg selv.⁶ Ritschl legger også vekt på Luthers livsbekreftende etikk, som han integrerer i Luthers øvrige tenkning ved hjelp av Luthers kallsbegrep. Her skiller Luther seg etter Ritschls oppfatning fra pietismen, som han ser som et tilbakefall til middelalderens asketiske verdensglemsel. Pietismen er her etter Ritschls oppfatning gjort seg avhengig av mystikken på en måte Luther maktet å frigjøre seg fra (Bornkamm 1970, 285-290; Lohse 1982, 229-230; Jodock 2017).

Ritschls Luther-bilde er altså langt på vei en resirkulering av Lessings, selv om det jo hos Ritschl er basert på en betydelig større fortrolighet med kildene. På denne måten setter Ritschl på dagsorden adskillige temaer som siden har vært sentrale i Luther-forskningen: Luthers forhold til nominalismen og mystikken, en mulig spenning mellom Luther på den ene siden og Melanchthon og ortodoksien på den andre, og spørsmålet om rettferdiggjørelseslærens betydning innen Luthers tankeunivers.

Theodosius Harnack er som Luther-forsker Ritschls rake motsetning. I motsetning til Ritschl integrerer Harnack også det skrift Luther selv så som ett av sine viktigste, skriftet om den trellbundne vilje, i sin Luther-tolkning, men han er lite opptatt av Luthers historiske kontekst, og leser ham som en slags frittsvevende teologisk tenker. Harnack er den første som gir en helhetsframstilling av Luthers teologi med tobindsverket *Luthers Theologie mit besonderer Beziehung auf seine Versöhnungs- und Erlösungslehre*. Første bind kom i 1862 og andre i 1886. Et hovedpoeng i bind to er kritikken av Ritschl, som ifølge Harnack ikke har forstått hverken forholdet mellom lov og evangelium eller forholdet mellom dom og nåde, og dermed heller ikke har grepet kjernen i Luthers rettferdiggjørelseslære. Guds vrede og Guds skjulthet er på en helt annen måte enn hos Ritschl sentrale momenter i Harnacks Luther-forståelse. Den manglende sans for Luthers historiske kontekst følger Harnack imidlertid opp med en tilsvarende mangel på interesse for å relatere Luther til Harnacks egen kontekst. Her kunne Harnack hatt mye å lære både av Hamann og Ritschl. Dette bidrog nok til at Harnacks storverk ikke har fått den betydning det kunne ha fått. Men den dialektiske teologi hadde sans for paradok-

sene i Harnacks Luther-forståelse, og det gjorde at hans tobindsverk ble utgitt på nytt i 1927 (Bornkamm 1970, 277-284; Lohse 1982, 230-231; Becker 2017).

4. Luther-renessansen: Karl Holl og hans elever

I 1883 kom første bind i Weimar-utgaven av Luthers skrifter. I arbeidet med denne utgaven oppdaget Johannes Ficker (1861-1944) flere tidligere ukjente tekster av den unge Luther. Blant annet kom originalteksten til Romerbrevsforelesningen for dagen i 1905 (Walter 2013b, 57). Det åpnet helt nye muligheter for utforskningen av Luthers utvikling som selvstendig teologisk tenker. Den som først grep disse mulighetene og dermed kom til å legge grunnlaget for det 20. århundrets Luther-forskning, var Karl Holl (1866-1926), kirkehistorieprofessor i Tübingen og Berlin. I motsetning til Theodosius Harnack skrev Holl aldri noen samlet framstilling av Luthers tenkning, men offentliggjorde en rekke mindre studier som ble samlet i *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte I: Luther* i 1921; i samtiden gjerne omtalt som »Luther-boken«. Holls Luther-tolkning har et klart teosentrisk perspektiv: Mennesket står som skyldig overfor Gud og vet at det ikke kan tilfredsstillе Guds krav. Dømt i sin samvittighet møter mennesket så evangeliet om rettferdiggjørelse av nåde. Holl viser hvordan dette hos den unge Luther utvikler seg til å bli det fundament han siden argumenterer ut fra. Forståelsen av Luthers reformatoriske gjennombrudd var derfor svært viktig for Holl. I og med dette gjennombruddet frigjør Luther seg ifølge Holl fra middelalderen og foregriper den nye tid. På dette punkt tok Holl avstand fra Ernst Troeltsch (1865-1923), som mente Luther fremdeles befant seg i middelalderen og fant den nye tids forløpere blant gjendøpere og svermere. Holl var også kritisk til dem som isolerte de forensiske og effektive aspekter ved rettferdiggjørelsen fra hverandre. Han la vekt på mystikkens betydning for Luther, og fikk på den måten fram at Luther også understreker betydningen av nyskapelsen av det rettferdiggjorte menneske (Lohse 1982, 234-236; Leppin 2005, 20-22; Walter 2013b, 56-67; Leppin 2017, 927-928).

Men også Holls tilnærming har sine mangler. Den viktigste er at kristologiens betydning for Luther helt klart er underkommunisert. Det gjør at det hefter svakheter både ved Holls plassering av Luther i hans teologihistoriske kontekst, og ved hans forståelse av forholdet mellom tro og etterfølgelse. Holl fikk likevel stor betydning som lærer og inspirator for en hel generasjon av Luther-forskere. Dermed ble han også i noen grad medansvarlig for den stilling disse tok til nazismen, som ble den store utfordring for alt tysk åndsliv på 1930-tallet. Politisk var Holl selv gjennom mesteparten av sitt liv en liberal demokrat, men etter første verdenskrig kom han til å legge mye mer vekt på tysk nasjonalisme og det tyske folks verdenshistoriske betydning (Walter 2013b, 67-68). Ved å knyttes sammen med nazisten Alfred Rosenbergs tanker om mystikken som en tysk og spesielt høytstående form for religion, kom forståelsen av mystikkens innflytelse på Luther til å prege bildet av ham som den sanne tysker. Noen av Holls elever, først og fremst Emanuel Hirsch og Erich Vogelsang, la stor vekt på dette. For dem var forståel-

sen av Luther som den tyske helt og Hitler som den tyske fører to sider av samme sak (Leppin 2017, 930). Holl selv døde imidlertid i 1926 og slapp å ta stilling til nazismens utfordring.

I mellomkrigstiden var innflytelsen fra denne tysk-nasjonalistiske Luther-tolkning sterk. Det ser vi blant annet hos Werner Elert (1885-1954) og Paul Althaus (1888-1966), kolleger i Erlangen, som hverken var Holl-elever eller medlemmer av *Deutsche Christen*, men likevel avgjorte motstandere både av Karl Barth, Barmen-erklæringen og den anti-nazistiske bekjennelseskirken. I 1931 og 1932 offentliggjorde Elert sitt store tobindsverk *Morphologie des Luthertums*.⁷ Her skiller han mellom det genuint evangeliske, som han finner i Luthers skille mellom lov og evangelium, og alle senere mer eller mindre vellykkede forsøk på å la dette komme til uttrykk. Forståelsen av det han kaller Luthers *Urerlebnis*, det forskrekkelige møte med den ukjente Gud og hans dom, og overvinnelsen av dette gjennom rettferdiggjørelsen for Kristi skyld, er sentralt for Elert (Becker 2013, 106-110). Rettferdiggjørelsen er for Elert overveiende forensisk, og han kan operere med lov og evangelium som motsetninger på en slik måte at flere har funnet elementer av antinomisme i hans tenkning (Yeago 1993; Murray 2002, 27-30).⁸ Han er heller ikke fri for antisemittisme. Dette, kombinert med skepsis til Barths forståelse av forholdet mellom lov og evangelium, bidrog til å holde Elert på avstand fra bekjennelseskirken, selv om han aldri ble nazist og var en avgjort motstander av *Deutsche Christen* (Becker 2013, 110-117).

Althaus' viktigste bidrag til Luther-forskningen er hans to bind *Die Theologie Martin Luthers* (1962) og *Die Ethik Martin Luthers* (1965).⁹ De er fruktene av et langt forskerlivs arbeid med Luther. Althaus understreker at Gud i rettferdiggjørelsen skaper av intet. Han er likevel ikke så ensidig forensisk i sin rettferdiggjørelsesforståelse som det Elert er, og fastholder en forståelse av lovens betydning også for den troende, selv om han avviser tanken om lovens tredje bruk (Schwarz 2013, 147-149). Både tysk nasjonalisme og en respekt for lov og orden i samfunnet fikk Althaus til å støtte nazismen, selv om han også kunne ytre seg kritisk og etter hvert tok avstand fra den. Likevel får Althaus sammen med Hirsch den tvilsomme ære å rubriseres som en av »Hitlers teologer« i Robert Ericksens bok *Theologians under Hitler*, som kom i 1983 (Hinlicky 2013, 21-25; Schwarz 2013, 142).

Det var imidlertid også noen av Holls elever som tok klart avstand fra nazismen. Den viktigste av disse er Hans Joachim Iwand (1899-1960), som var en del av bekjennelseskirken og flere ganger i de nazistiske myndigheters søkelys. Han så Holls manglende forståelse av kristologiens betydning for Luther som en så stor svakhet at han mente Holl som Moses kun kom til grensen av det lovede land, men selv aldri maktet å komme inn.¹⁰ Han foreslo derfor å erstatte det reformatoriske gjennombrudd med kristologien som den strukturerende ramme for Luthers teologi (Walter 2013a, 182). Dette utgangspunktet anvendte han så på det han så som ett av de sentrale problemer i nyere teologi. Både Ritschl, Wilhelm Herrmann og Rudolf Bultmann hadde akseptert Kants forbud

mot objektiverende påstander om Gud; teologiske påstander kan bare aksepteres som eksistensielle påstander som også involverer det talende subjekt. Men vil ikke et slikt utgangspunkt redusere teologien til antropologi, slik Feuerbach, med utgangspunkt i *pro me*-perspektivet hos Luther, faktisk også hadde hevdet (Brunvoll 1996)? Bare ved å knytte sammen kristologien med læren om den trellbundne vilje kan en unngå en slik tolkning, mente Iwand. Det menneskelige subjekt kan ikke etableres på egen hånd; jeg er meg på autentisk vis bare som gitt av og i Kristus (Walter 2013a, 186-190). Han er det arketypiske menneske. Derfor er det fortellingen om Jesu lidelse, død og oppstandelse som viser oss det sant menneskelige. Den viser oss at vi ikke når fram på egen hånd. Den Gud som ikke er forkynt og ikke åpenbart, gir oss en frihet vi ikke makter å bære, men gjennom fortellingen om Kristus lærer vi å stole på ham. Forkynnelsen av Kristus som nærværende realitet er derfor essensiell (Walter 2013a, 190-194).

På denne måten makter Iwand å gjøre en kristologisk lesning av *Den trellbundne vilje* til den sentrale bærebjelken i sin Luther-tolkning. Han får slik fram både sentrum og bredde i Luthers tenkning som knapt noen Luther-leser siden Hamann, samtidig som han gjør dette med en mye større kildekunnskap og mye høyere metodisk bevissthet. Iwand publiserte ikke mye, men det er etter min oppfatning fremdeles mye å hente i det han skrev. I norsk Luther-forskning har også Iwands problemstillinger hatt betydelig gjennomslag i den forstand at flere norske Luther-avhandlinger fokuserer på kristologi¹¹ og/eller den trellbundne vilje.¹²

Det er imidlertid ikke Iwand, men Bultmann, Bonhoeffer og Hermann Sasse som for ettertiden er blitt stående som de store antinazister i akademisk tysk lutherdom. Ingen av disse er imidlertid først og fremst Luther-forskere, heller ikke Sasse, selv om han har skrevet en viktig studie til Luthers nattverdteologi.¹³ Det var en annen av bekjennelseskirkens teologer som kom til å bli det viktigste orienteringspunkt i tysk Luther-forskning etter Holl, nemlig Gerhard Ebeling (1912-2001).

5. Hovedtrekk ved Luther-forskningen etter 1945

Ebeling tok sin grunnleggende teologiske eksamen ved ett av bekjennelseskirkens seminarer i 1935, og gikk videre til Bonhoeffers *Predigerseminar* i Finkenwalde. Det var også Bonhoeffer som oppmuntret Ebeling til doktorstudier, og han fullførte sin doktoravhandling, *Evangelische Evangelienauslegung*, i 1938. Etter krigen virket han som professor, først i kirkehistorie, så i systematisk teologi, i Tübingen og Zürich. Han hadde et omfattende forfatterskap som også inkluderer en samlet framstilling av Luthers tenkning.¹⁴ Sentralt i dette forfatterskapet er en interesse for hermeneutikk som åpner for en forståelse av rettferdiggjørelsen som en språkhandling. Menneskets grunnsynd er dets vantro, men evangeliet møter oss på en slik måte at det skaper tro. På den måten kan Ebeling kombinere Holls fokus på rettferdiggjørelsen med en klarere forståelse av betydningen av det ytre ordet; evangeliet må få lyde i forkynnelsen for at troen skal bli til. Samtidig gir dette Ebeling en mulighet for å ta med seg noen av den dialektiske

teologis poenger inn i Luther-studiet på måte som virket frigjørende i en tid hvor Lutherforskningen var kompromittert ved at dens ledende representanter enten aktivt hadde støttet Hitler eller tidd stille så lenge som mulig. Ebeling kunne her vise en vei videre ved å understreke forståelsen av Guds ord som det som dømmer all synd og vantro, men som også reiser oss opp ved å formidle Kristi stedfortredende gjerning for oss. Her har Luther og den dialektiske teologi et felles anliggende (Leppin 2005, 24; Menacher 2013, 323-331).

Ebeling virkeliggjorde dette programmet gjennom omfattende studier av bakgrunnen for og innholdet i Luthers tenkning. Ebelings Luther-bilde er på denne måten i stor grad blitt det rammeverk senere Luther-forskning har forholdt seg til. Dette forholdet er imidlertid etter hvert i økende grad blitt nokså kritisk. Det har blitt framholdt at Ebeling, til tross for sine omfattende studier også av de senmiddelalderlige kilder til Luthers tenkning, i alt vesentlig fastholder Lessings og Holls bilde av Luther som den som frigjør seg fra middelalder-tenkningens begrensninger og forbereder den nye tid. Dette er blitt kalt »the Whig history of German Lutheranism« (Leppin 2017, 930); Luther er den store frihetshelt som på en måte som forblir historisk kontekstløs fører mennesket inn i modernitetens frihetsrike. Denne forståelsen er blitt kraftig utfordret av nyere studier av den senmiddelalderlige kontekst for Luthers tenkning, som i stedet for å framheve det nyskapende ved Luther forstår ham som en videreutvikling av tendenser som allerede var til stede på 1400-tallet. Her var den hollandske kirkehistoriker Heiko Oberman (1930-2001) en foregangsmann.¹⁵

Ebeling var også kritisk til Holls åpenhet for mystikkens innflytelse på Luther og rendyrket det forensiske aspektet ved rettferdiggjørelsen.¹⁶ På dette punkt følger Ebeling i stor grad opp Elerts tilnærming. Det gjør at det drag av antinomisme som mange har ment å påvise hos Elert, også fins hos Ebeling.¹⁷ Etterfølgelsens innhold blir overveiende bestemt negativt som avvisning av det i tradisjon og samtid som kan tenkes å hindre realiseringen av det uforfalskede evangelium. Inge Lønnings avhandling *Kanon im Kanon* fra 1972 er vel det arbeid som i den skandinaviske konteksten går lengst i å prøve å virkeliggjøre dette programmet. Det eneste relevante sannhetskriterium er her evangeliets emansipatoriske kraft overfor alt som ikke er evangelium.¹⁸ Ikke alle har latt seg overbevise om at en på denne måten fullt ut fanger opp dynamikken i Luthers skille mellom Kristus for oss (det forensiske) og Kristus i oss (det effektive),¹⁹ eller hans forståelse for at evangeliet ikke bare er en ideell struktur, men har et inkarnert innhold.

Den åpenbare begeistring for mystikken som fins i særlig hos den unge Luther gjorde det da også umulig i det lange løp å stenge døren for undersøkelser av denne siden av Luthers bakgrunn. Boken med foredrag fra den tredje internasjonale Luther-forskningskongress i 1966 bærer da også den interessante tittel *The Church, Mysticism, Sanctification and the Natural in Luther's Thought*, og inneholder bidrag til forståelsen av mystikken blant annet av Heiko Oberman og Bengt Häggglund. Betydningen av å arbeide med forståelsen av Luthers tenkning om etterfølgelse og helliggjørelse ble ytter-

ligere understreket da Tuomo Mannermaas bok *Der im Glauben gegenwärtige Christus* kom i 1989. Den ble starten på den såkalte Mannermaa-skolen i finsk Luther-forskning, hvor en har ment å finne den ortodokse tanke om menneskets guddommeliggjøring eller *theosis* også i Luthers tenkning (Braaten and Jenson 1998). I det lå det også et kritisk perspektiv på det en oppfattet av den tyske Luther-forsknings avhengighet av Kants metafysikk-kritikk (Saarinen 1989), samtidig som det ble en spore til å se både på Luthers forståelse av loven²⁰ og hans forståelse av verden som Guds gave på nytt (Holm 2008, 98-102). Tysk Luther-forskning har beholdt en kritisk distanse til Mannermaa-skolen, men også der er det blitt en ny forståelse for å diskutere forholdet til mystikken som en viktig side ved Luthers tenkning.²¹

Siden Karl Holls arbeid med den unge Luthers utvikling på grunnlag av de gjenopplagede forelesningsmanuskripter fra tiden før avlatstesene, har spørsmålet om datering og innhold av dette gjennombruddet vært en sentral problemstilling (Lohse 1968; 1988). To viktige forsøk på å begrunne en forholds sen datering er Ernst Bizers *Fides ex auditu* fra 1958 og Oswald Bayers *Promissio: Geschichte der reformatorischen Wende in Luthers Theologie* fra 1971. Vel så mye som et dateringsspørsmål er dette et spørsmål om gjennombruddets innhold. Dateres det senere, får det også et mer presist og omfattende innhold enn om det dateres tidligere. Slik blir dette også en diskusjon om hvilket fundament en skal vurdere Luthers tenkning ut fra (Lønning 1979). Nylig har imidlertid Volker Leppin foreslått en helt annen tilnærming. Han mener Luthers fortale fra 1545, som mye av diskusjonen har vært basert på, beror på en feilerindring fra Luthers side; det er en ny forståelse av boten, ikke av Guds rettferdighet, som opprinnelig representerer gjennombruddet for Luther.²²

Denne diskusjonen henger nært sammen med forståelsen av Luthers forhold til og avhengighet av sine kilder. Dette er i aktuell tysk Luther-forskning blitt en nokså skarp og omfattende debatt, i alminnelighet omtalt som »der Reformationsdeutungs-streit«. Motpolene her er nettopp Volker Leppin, som i Obermans fotspor insisterer på at Luther må leses i lys av sine kilder, og Thomas Kaufmann, nylig utnevnt til æresdoktor på MF i Oslo, som mener Luthers egenart og historiske betydning ikke kommer til sin rett på denne måten.²³ Sett fra et skandinavisk perspektiv kan motsetningene her synes unødvendig skarpe. Vi har nemlig av Leif Grane (1926-2000), etter min oppfatning den viktigste skandinaviske Luther-forsker i det 20. århundre, lært at fortrolighet med de kilder Luther selv lærte av, må kombineres med en forståelse av det som for Luther ble den hovedsak han alltid leste og brukte sine kilder i lys av (Oftestad 1983, 32). Forståelsen av Luther som den store frihetshelt og det første moderne menneske, altså »the Whig history of German Lutheranism«, er neppe holdbar. Men Luther bruker likevel sine kilder på en selvstendig og kritisk måte. For eksempel har Ritschl neppe rett når han trekker en rett linje fra nominalismens gudsbilde til Luthers *Deus absconditus*-tanke (Dieter 2014). Bildet er nok mye mer sammensatt enn det.²⁴

6. Luther i økumenisk perspektiv

Romersk-katolske forskere var lenge svært kritiske til Luther. Hermann Denifle (1844-1905) og Hartmann Grisar (1845-1922) kombinerer en detaljert kunnskap om Luthers senmiddelalderlige kontekst med en polemisk interesse som gjør at de ikke på noen måte forstår hva Luther prøvde å si. Denifles tese om at Luther lærte rettferdiggjørelse av nåde for å skaffe seg unnskyldning for et moralsk utsvevende liv (Lohse 1982, 242), hører så definitivt hjemme i avdelingen for forkastede hypoteser og kan gjerne forbli der.

I dag er dette blitt radikalt annerledes, og på begge sider av Atlanterhavet framhever nå både protestantiske og romersk-katolske reformasjonsforskere Luthers økumeniske betydning (Hendrix 2001, 11; Leppin 2005, 26-29; Dieter 2008). Romersk-katolske forskere som Joseph Lortz, Erwin Iserloh og Otto Hermann Pesch er viktig røster i debatten. Det lutherske verdensforbund og Den romersk-katolske kirke har sammen gitt ut *From Conflict to Communion* (2013). Her gir katolikker og lutheranere sammen en beskrivelse både av reformasjonsbegivenhetene og av sentrale punkter i Luthers tenkning av blivende betydning på tvers av kirkegrensene. Det man da peker på er hans forståelse av mystikken, rettferdiggjørelsen, eucharistien, embetet og Skriften.

Bildet består likevel ikke av bare idyll. I 1998 offentliggjorde Gerhard Ebeling en uttalelse som etter hvert ble undertegnet av 160 fagteologer fra de tyske universiteter (Menacher 2013, 332-333). Uttalelsen tar skarp avstand fra den luthersk-katolske »Felleserklæring om rettferdiggjørelsen«. ²⁵ Den enhet i lære som erklæringen påstår å ha nådd, finnes ikke, heter det i protesten, og spørsmålet om rettferdiggjørelseslærens grunnleggende betydning er uavklart. Full enighet om arven fra Luther later det altså ikke til at vi har nådd enda. Da hjelper det kanskje ikke så mye med erklæringer som later som vi har gjort det.

Theodor Dieter, forskningsprofessor ved Instituttet for økumenikk-forskning i Strasbourg siden 1994, og som ikke var blant dem som skrev under på protesten i 1998, har pekt på en annen side ved spørsmålet om Luthers økumeniske kontekst og relevans. Luther-forskere – han viser til Ebeling og Grane som viktige eksempler – har blitt flinke til å redegjøre for Luthers idehistoriske kontekst. Men når de så kommer til Luther, er de ensidig opptatt av å få tak hva det var Luther er ute etter. Burde vi ikke, spør Dieter, ha mer av et kritisk perspektiv også på Luther? Og framfor alt: Burde vi ikke foreta en vurdering av Luthers og hans motstanderes argumenter med sikte på å avklare hvem av dem som har rett? Er det ikke bare på den måten reformasjonsforskningen kan bidra til større kirkelig enhet? ²⁶

Personlig er jeg imidlertid i tvil om dette programmet kan la seg gjennomføre slik Dieter tenker seg det. Selvsagt kan vi ikke ukritisk akseptere Luther som teologisk autoritet, blant annet fordi en slik tilnærming ville være et klart uttrykk for at vi i hvert fall ikke hadde forstått Luther. Dieter peker imidlertid selv på Hans-Georg Gadamer hermeneutikk som en viktig forutsetning for Ebelings og Granes måte å arbeide med

Luther-tekster på. Ifølge Gadamer er det en viktig forutsetning for i det hele tatt å få tak i hva såkalte eminente eller klassiske tekster handler om, at en i en viss forstand hengir seg til dem og lar dem bestemme hvilke perspektiver som blir et resultat av lesningen. Luthers egen bibelhermeneutikk er en viktig forutsetning for denne måten å arbeide med på. Det utelukker ikke et selvstendig arbeid med bibeltekstene og deres bruk i dag; ansvarlig faglig og kirkelig teologisk arbeid vil alltid først og fremst være det. Men jeg tror det utelukker et forsøk på å gjøre dogmatisk relevant bibelutleggelse og Luther- og reformasjonsforskning til ulike elementer i samme arbeidsprosess, slik Dieter forestiller seg det. Her tror jeg avstanden må være større. Arbeid med sentrale tekster fra kirkens historie kan utvilsomt lære oss mye. Våre løsninger må vi i imidlertid primært finne i det krysspress vi selv står mellom bibeltekstene og vår tids utfordringer.

7. Konklusjoner

I den tyske Luther-forskning er fokus på den tyske Luther et viktig spor. Som linjen fra Herder over Holl til Hirsch viser, kan dette sporet bare følges med en viss varsomhet. Luther var tysker, og de spor han har satt i tysk teologi, litteratur, politikk og språkhistorie, er store. Men Luther var ikke først og fremst tysker, og når man framstiller ham slik, kan det gå svært galt. Luther var først og fremst bibelutlegger og kirkelærer. Over hans arbeid på dette felt er det dimensjoner som senere generasjoner av Luther-lesere og Luther-forskere har hatt vanskelig for helt å gripe. Derfor blir Luther-forskningens historie fort en historie om ensidigheter, perspektivforskyvninger og utelatelser. Samtidig ser vi at den særegne kombinasjon av gudsforståelse, kristologi, frelsesforståelse og antropologi som utgjør Luthers intellektuelle univers, representerer et omfattende og enhetlig perspektiv som både utfordrer, provoserer og begeistrer. Han var åpenbart ikke uten feil og ensidigheter selv. Men vi vil neppe noensinne komme dit at vi ikke har mye å lære av ham.

Noter

- 1 Det foreligger flere slike oversikter av varierende omfang og fordypningsgrad; se (Bornkamm 1970); (Lohse 1982, 210-249); (Leppin 2005). For en oversikt over svensk Luther-forskning, se (Aurelius 2015).
- 2 (Kolb 2014) har redegjørelser også for dette.
- 3 Til Luthers betydning under ortodoksien og pietismen, se (Lohse 1982, 214-220) og (Kolb 2014, 525-550).
- 4 (Bornkamm 1970, 22-23), (Bayer 1988); (Assel 2014, 554-555); (Mattes 2017); (Alfsvåg 2018, 53-107).
- 5 (Bornkamm 1970, 23). Heller ikke Kierkegaard, som utvilsomt er det 19. århundres ivrigste og beste Hamann-leser, tilegner seg hans Luther-forståelse.
- 6 Dette skriftet har alltid vært en viktig prøvestein for Luther-forskere. Det gir derfor mening å kalle en oversikt over dets forskningshistorie for »sibboleth« (Schwarzwälder 1969).
- 7 Første bind ble i 1962 utgitt i en engelsk oversettelse under tittelen *The Structure of Lutheranism*.
- 8 For et forsvar for Elerts posisjon, se (Becker 2013, 130-134).
- 9 Begge er oversatt til engelsk.
- 10 Sitert etter (Walter 2013a, 180).
- 11 (Jensen 1987), (Haga 2012), (Alfsvåg 2017). For en viktig dansk røst, se (Gregersen 2014).

- 12 (Normann 1933) (riktignok før Iwand), (Erikstein 1957), (Lønning 1984), (Alfsvåg 1996), (Mjaaland 2016).
- 13 (Sasse 1977), første gang utgitt i 1959. Se ellers (Pless 2013).
- 14 (Ebeling 1964). Boken kom på engelsk i 1970 og på norsk i 1978. Ellers er det ikke mye av Ebeling som er oversatt til engelsk, og det har nok begrenset hans innflytelse utenfor Tyskland.
- 15 (Schulze 2002); (Leppin 2005, 29-30). Også Obermans amerikanske elever har her levert viktige bidrag (Hendrix 2001, 10).
- 16 Dette er et hovedpoeng i (Leppin 2017).
- 17 I amerikansk Luther-forskning finner vi et tilsvarende perspektiv hos Gerhard Forde og den retning som gjerne omtales som Radical Lutheranism; se (Hendrix 2001, 12).
- 18 (Oftestad 1983), 31-32. En slik bestemmelse av forholdet mellom lov og evangelium svarer godt til den kritikken som framsettes i (Yeago 1993).
- 19 Det grunnleggende arbeid med denne problemstilling er Rudolf Hermanns *Luthers These 'Gerecht und sündler zugleich'*. Hermann er, ved siden av Iwand, den viktigste nazi-kritiske Holl-disippel. Denne problemstillingen har vært sentral i nyere skandinavisk Luther-forskning: (Højlund 1992), (Vind 2001), (Skottene 2008).
- 20 Se Antti Raunios bidrag i (Braaten and Jenson 1998) : »Natural Law and Faith: The Forgotten Foundations of Ethics in Luther's Theology«.
- 21 (Leppin 2014). Dette har også interessert amerikanske og nordiske Luther-forskere; se (Hendrix 2001, 10-11) og (Alfsvåg 2011).
- 22 (Leppin 2002), gjenoptrykt i (Leppin 2015, 261-277).
- 23 Se (Leppin 2017) og (Kaufmann 2017) for deres egne presentasjoner av debatten.
- 24 Et norsk forsøk på å greie ut disse sammenhengene fins i (Alfsvåg 2010, 177-259): »The unknowability of God in the work of Martin Luther«.
- 25 »Votum der Hochschullehrer zur 'Gemeinsamen Erklärung zur Rechtfertigungslehre'« er gjengitt, sammen med listen av underskrivere, i (Hauschildt 2011, 492-495). Det var også protester fra nordiske og amerikanske teologer; se (Sannes 2002, 227).
- 26 (Dieter 2008, 164-165). (Barth 2009) er et forsøk på å gjennomføre en slik tilnærming.

Bibliografi

2013. *From Conflict to Communion: Lutheran-Catholic Common Commemoration of the Reformation in 2017*. Leipzig og Paderborn: Evangelische Verlagsanstalt, Bonifatius.
- Alfsvåg, Knut. 1996. *Identity of Theology*. Bangalore: Theological Book Trust.
- Alfsvåg, Knut. 2010. *What no mind has conceived: On the significance of Christological apophaticism, Studies in philosophical theology 45*. Leuven, Paris, Walpole: Peeters.
- Alfsvåg, Knut. 2011. »Luther as a reader of Dionysius the Areopagite.« *Studia Theologica* 65:101-114.
- Alfsvåg, Knut. 2017. »Martin Luther og den inkarnatoriske virkelighetsforståelsen.« *Teologisk Tidsskrift* 6:195-208.
- Alfsvåg, Knut. 2018. *Christology as Critique: On the Relation between Christ, Creation, and Epistemology*. Eugene: Pickwick.
- Assel, Heinrich. 2014. »The use of Luther's thought in the nineteenth century and the Luther Renaissance.« I *The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology*, redigert av R. Kolb, I. Dingel & L. Batka, 551-572. Oxford: Oxford University Press.
- Aurelius, Carl Axel. 2015. *Luther i Sverige: Den svenska Lutherbilden under fyra sekler*. Skellefteå: Artos.

- Barth, Hans-Martin. 2009. *Die Theologie Martin Luthers: eine kritische Würdigung*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.
- Bayer, Oswald. 1988. *Zeitgenosse im Widerspruch: Johann Georg Hamann als radikaler Aufklärer*. München: R Piper.
- Becker, Matthew L. 2013. »Werner Elert.« I *Twentieth-Century Lutheran Theologians*, redigert av Mark C. Mattes, 93-135. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Becker, Matthew L. 2017. »Harnack, Theodosius Andreas.« I *Dictionary of Luther and the Lutheran Traditions*, redigert av Timothy J. Wengert, 316-317. Grand Rapids: Baker Academic.
- Bornkamm, Heinrich. 1970. *Luther im Spiegel der deutschen Geistesgeschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Braaten, Carl E. og Robert W. Jenson. 1998. *Union with Christ: The new Finnish interpretation of Luther*. Grand Rapids, Mich.: Eerdmans.
- Brunvoll, Arve. 1996. »Gott ist Mensch«: die Luther-Rezeption Ludwig Feuerbachs und die Entwicklung seiner Religionskritik. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Dieter, Theodor. 2008. »Luther research and ecumenism.« *Dialog* 47 (2):157-166.
- Dieter, Theodor. 2014. »Luther as Late Medieval Theologian: His Positive and Negative Use of Nominalism and Realism.« I *The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology*, redigert av Robert Kolb, Irene Dingel and Lubomír Batka, 31-48. Oxford: Oxford University Press.
- Ebeling, Gerhard. 1964. *Luther: Einführung in sein Denken*. Tübingen: J.C.B. Mohr.
- Erikstein, Einar. 1957. *Luthers Prädestinationsgedanke geschichtlich dargestellt bis einschließlich 'De servo arbitrio'*. Wittenberg: Johan Lufft.
- Gregersen, Niels Henrik. 2014. »Incarnate vs. Disincarnate Protestantism: Martin Luther and the Disembodiment of Faith.« I *Justification in a Post-Christian Society*, redigert av Carl-Henrik Grenholm and Göran Gunner, 173-191. Eugene: Pickwick.
- Haga, Joar. 2012. *Was there a Lutheran metaphysics? The interpretation of communicatio idiomatum in early modern Lutheranism*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hauschildt, Friedrich, ed. 2011. *Die Gemeinsame Erklärung zur Rechtfertigungslehre: Dokumentation des Entstehungs- und Rezeptionsprozesses*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hendrix, Scott H. 2001. »American Luther research in the twentieth century.« *Lutheran Quarterly* 15 (1):1-23.
- Hinlicky, Paul R. 2013. *Before Auschwitz: What Christian Theology Must Learn from the Rise of Nazism*. Eugene: Cascade Books.
- Holm, Bo Kristian. 2008. »Nordic Luther research in motion.« *Dialog* 47 (2):93-104.
- Højlund, Asger Chr. 1992. 'Ved gaven helbreder han naturen': *Helbredelsestanken i Luthers retfærdiggørelseslære*. Århus: Kolon.
- Jensen, Oddvar Johan. 1987. »Kristi person: Til betydningen av læren om Kristi person i Martin Luthers teologi 1520-1546.« Doktoravhandling ved Universitetet i Oslo.

- Jodock, Darrell. 2017. »Ritschl, Albrecht.« I *Dictionary of Luther and the Lutheran Traditions*, redigert av Timothy J. Wengert, 647-648. Grand Rapids: Baker.
- Kaufmann, Thomas. 2017. Ein Gespenst namens Protestantismus. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. Accessed 5.9.2018.
- Kolb, R., I. Dingel & L. Batka, ed. 2014. *The Oxford handbook of Martin Luther's theology*. Oxford: Oxford University Press.
- Leppin, Volker. 2002. »'Omnem vitam fidelium penitentiam esse voluit': Zur Aufnahme mystischer Traditionen in Luthers erster Ablassthese.« *Archiv für Reformationsgeschichte* 93:7-25.
- Leppin, Volker. 2005. »Lutherforschung am Beginn des 21. Jahrhunderts.« I *Luther Handbuch*, redigert av Albrecht Beutel, 19-34. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Leppin, Volker. 2014. »Luther's Roots in monastic-mystical piety.« I *The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology*, redigert av R. Kolb, I. Dingel & L. Batka, 49-61. Oxford: Oxford University Press.
- Leppin, Volker. 2015. *Transformationen: Studien zu den Wandlungsprozessen in Theologie und Frömmigkeit zwischen Spätmittelalter und Reformation, Spätmittelalter, Humanismus, Reformation 86*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Leppin, Volker. 2017. »Setting Luther into His Historical Place: My Quarrels with the German Orthodoxy in Luther Research.« *Sixteenth Century Journal* 48 (4):927-943.
- Lohse, Bernhard, ed. 1968. *Der Durchbruch der reformatorischen Erkenntnis bei Luther*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Lohse, Bernhard. 1982. *Martin Luther: Eine Einführung in sein Leben und sein Werk*. München: C. H. Beck.
- Lohse, Bernhard, ed. 1988. *Der Durchbruch der reformatorischen Erkenntnis bei Luther: Neuere Untersuchungen*. Wiesbaden: Steiner.
- Lønning, Inge. 1979. »Luthers reformatoriske gjennombrudd og veien dit.« I *Martin Luther: Verker i utvalg, bind I*, redigert av Inge Lønning og Tarald Rasmussen, 21-36. Oslo: Gyldendal.
- Lønning, Inge. 1984. »Gott VIII. Neuzeit/Systematisch-theologisch.« I *Theologische Realenzyklopädie*, redigert av Gerhard Müller, 668-708. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Mattes, Mark C. 2017. »Hamann, Johann Georg.« I *Dictionary of Luther and the Lutheran Traditions*, redigert av Timothy J. Wengert, 311-312. Grand Rapids: Baker Academic.
- Menacher, Mark D. 2013. »Gerhard Ebeling.« I *Twentieth-Century Lutheran Theologians*, redigert av Mark C. Mattes, 307-334. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Mjåland, Marius Timmann. 2016. *The hidden God : Luther, philosophy, and political theology, Indiana series in the philosophy of religion*: Indiana University Press.
- Murray, Scott R. 2002. *Law, Life and the Living God*. Saint Louis: Concordia Publishing House.

- Normann, Sigurd. 1933. *Viljefrihet og forutbestemmelse i den lutherske reformasjonen inntil 1525*. Oslo: Norges Lutherlags forlag.
- Oftestad, Bernt T. 1983. »Noen nordiske Luther-avhandlinger fra de siste år.« *Tidsskrift for teologi og kirke* 54:27-33.
- Pless, John T. 2013. »Hermann Sasse.« I *Twentieth-Century Lutheran Theologians*, redigert av Mark C. Mattes, 155-177. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Saarinen, Risto. 1989. *Gottes Wirken auf uns: Die transzendente Deutung des Gegenwart-Christi-Motivs in der Lutherforschung*. Stuttgart: Steiner.
- Sannes, Kjell Olav. 2002. »Felleserklæringen om rettferdiggjørelsen og dens virkninger: Et luthersk perspektiv.« *Tidsskrift for teologi og kirke* 73:225-232.
- Sasse, Hermann. 1977. *This is my body: Luther's contention for the real presence in the sacrament of the altar*. Adelaide: Lutheran Publishing House.
- Schulze, Manfred. 2002. »In mermoriam Heiko A. Oberman.« *Lutherjahrbuch* 69:7-12.
- Schwarz, Hans. 2013. »Paul Althaus.« I *Twentieth-Century Lutheran Theologians*, redigert av Mark C. Mattes, 136-154. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Schwarzwäller, Klaus. 1969. *Sibboleth: Die Interpretation von Luthers Schrift 'De servo arbitrio' seit Theodosius Harnack*. München: Kaiser.
- Skottene, Ragnar. 2008. *Grace and Gift: An Analysis of a Central Motif in Martin Luther's 'Ratinonis Latomianiae Confutatio'*. Frankfurt: Peter Lang.
- Vind, Anna. 2001. »Latomus og Luther: Striden om, hvorvidt enhver god gerning er synd.« Doktoravhandling ved København Universitet.
- Walter, Gregory A. 2013a. »Hans Joachim Iwand.« I *Twentieth-Century Lutheran Theologians*, redigert av Mark C. Mattes, 178-194. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Walter, Gregory A. 2013b. »Karl Holl.« I *Twentieth-Century Lutheran Theologians*, redigert av Mark C. Mattes, 56-69. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Yeago, David S. 1993. »Gnosticism, Antinomianism, and Reformation Theology: Reflections on the Costs of a Construal.« *Pro Ecclesia* 2:37-49.

Forfatter

Knut Alfsvåg
 VID vitenskapelige høyskole
 Studiested Misjonshøyskolen
 Misjonsmarka 12
 4024 Stavanger
 Norge
 knut.alfsvag@vid.no

Artiklen er blevet godkendt ved en redaktionsafhængig fagfællevurdering.